

geleneksel mantıktan geleneksel düşünceye

İsmail KÖZ

Doç. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

Giriş

Gelenek, hayatımızın her aşamasında ve her yönünde gizli ya da açık bir şekilde düşüncelerimizi, duygularımızı ve davranışlarımızı etkilemektedir. Her ne kadar birbiriyle iç içe olsalar da insan için düşünce dünyası, duygu dünyası ve davranış dünyası ayırt edilebilir. Bu ayrımı bireysel olmaktan çıkarıp toplumsal, ulusal hatta medeniyetler bazında da geçerli görebiliriz.

Filozof Jaspers felsefede geleneği "Felsefe Batı'da, Çin ve Hint'te, iki bin beş yüzyıldan beri büyük biçim ve dizgesel bir bütünlük içinde vardır. Bize büyük bir geleneği anlatır."¹ ifadeleriyle açıklarken, felsefeci Şafak Ural bilimde de geleneğin olduğunu şu şekilde açıklar: "Bilimin en önemli özelliklerden birisi eski bilgilerin üzerine kurulu devamlı ilerleyen bir bilgi olmasıdır. Buna rağmen eski dönemlerle günümüz bilim anlayışlarında farklılık olması da bir gerçektir. Bilimin zaman içindeki gelişmesi hep aynı şekilde tek düze bir çizgi halinde olmamaktadır. Çeşitli faktörlere bağlı olarak bazen hızlı, bazen yavaş hatta bazen de duraklayarak oluşan bilim ev-

releri vardır. Bu faktörleri, belli bir çerçeve oluşturulan zihniyet farklılıkları, felsefe, dünya görüşü ve dünya kavrayışı olarak sayabiliriz.”²

Felsefenin doğuşunu M.Ö. 6. yüzyılda Milet’te yaşamış olan tabiatçı filozof Thales ile başlatmak ve felsefeyi bir Yunan mucizesi olarak takdim etmek genelde sık karşılaşılan bir iddiadır. Felsefi düşüncüyü çok daha önceki devirlere götürebiliriz. Felsefeci Mübahat Türker Küyel, eskiden felsefeye, hikmet dendiğini, hikmetin de ilk önce Sümerliler tarafından bulunduğunu, onlardan Mısırlılara, sonra Yunanlılara, onlardan da Süryanilere ve İslam âlemine geçtiğini ileri sürer.³

Meşhur Türk bilgini Salih Zeki de bilimsel düşüncenin gelişmesinden bahsederken şöyle bir gelişme çizgisi ortaya koyar. Evvela Atina ve İskenderiye Üniversiteleri’nin kurulması, sonra da Müslümanlar tarafından “Tabii İlimler”in Avrupa’ya sokulması bu devamlılığı sağlar. Fakat herhalde Bacon ve Descartes’in felsefesiyle, Kepler ve Galileo’nun keşiflerinin insan düşüncesine verdiği hız sayesinde bugünkü pozitif felsefeye varılmıştır.⁴

Gerçekte felsefe, dinsel ve ahlaksal inançların derin eleştirisi olarak ortaya çıkmıştır. Zamanla bu eleştirici özelliğinden dolayı, günlük bilginin, diğer dinî ve ahlaki bilginin sınırları aşılarak daha gerçekçi, daha rasyonel bir bakış açısı kazanılmıştır. Bilimsel görüş gittikçe gelişmiştir. Hatta felsefi ve bilimsel düşünce birlikte doğmuştur denebilir. Düşünce tarihi boyunca da felsefi düşünce, bilimsel araştırmanın kavramları, yöntemleri ve ölçütleriyle yakın temas-tan sürekli olarak yenilenmiş, güç bulmuştur.⁵

Tarihsel olarak filozoflar, her zaman kendi toplumlarında işe bilgi diye kabul edilen veya kendi geleneklerinde geçerli olan görüşlerle başlamışlardır. Descartes, John Locke veya Kant gibi felsefeye ta en baştan başladığını iddia eden filozoflar bile aslında böyle yapmışlardır. Her toplumun, eleştirici felsefi düşünce üzerinde düşünmeye başlamadan önce, dinsel konularda sahip olduğu, özellikle insanın kaderi, insanın evrene egemen güçlerle olan ilişkisi hakkındaki inançları, doğal olarak felsefi düşünceye kaynaklık etmiştir. Her toplumsal kurumun kendi kuramsal yanı, amaçları ve hedeflerine ilişkin kendi görüşleri, kendi kural ve ölçütleri vardır. Bilimin tüm entelektüel hayatımızı etkisi altına almasından bu yana, birçok felsefe, ilk planda toplumun temel dinamiklerine dayanmıştır.⁶

Şafak Ural bu konuda şunları ileri sürmektedir: “Günümüz anlamında bilimin birçok özelliğini Isaac Newton (1642-1727)’un çalışmalarında geniş bir şekilde bulmak mümkündür. Newton, gerek kendinden önceki bazı düşünürlerin bir sentezi olması, gerekse fizikte belli bir alandaki çalışmaları en üst seviyeye çıkarması bakımından bir dönüm noktası durumundadır. Ancak benzeri bir durum Newton sisteminin üzerine kurulduğu Johannes Kepler (1571-1630) ve Galileo Galilei (1564-1642) için de geçerlidir. Bu düşünürler de kendilerinden önceki çalışmalardan yararlanmışlardır. Bu üç düşünürün çıkış

Gerçekte Aristo’ya göre mantık gerçek varlığın değil, akıl varlığının bilimidir. Acaba daha sonra Aristo, mantığı niçin objektif hakikatin bilimi yapmıştır? Bunun temelinde yatan düşünce şudur: Aklimız varlığın ifadesidir. Şöyle ki, bir tek ve aynı realite olduğu için akılla varlık özdeştir. Bütün gerçek bütün var olan şey mantıki ve aklidir.

noktası olarak Nicolaus Koppnik’in (1473-1543) çalışmaları dikkate alınır. İşte Koppnik’ten Newton’a kadar uzanan ve Rönesans’ı da kapsayan bu dönem, bilim tarihinde belli bir evreye işaret eder. Bu dönemin öncesinde Türk-İslam dünyasında ve Ortaçağ Hıristiyan dünyasında yapılan çalışmalar bulunmaktadır. Bu dönem de, kendine has özellikleriyle bilim tarihinde önemli diğer bir evreyi, dolayısıyla kendine has bir zihniyeti teşkil etmektedir. Bu dönemin öncesinde ise Antikçağ ve Roma medeniyeti yer alır. Günümüze kadar uzanan bu çizginin çıkış noktası ise, Mısır ve Mezopotamya medeniyetleridir. Bu evrelerin özelliği, medeniyetlerin hepsinin bir diğerini etkilemesi ve böylece oluşan halkanın günümüze kadar gelmiş olmasıdır...”⁷

Felsefe ve bilimin bu gelişim sürecinde Antikçağ’da Aristo, felsefesi, bilimi ve mantık anlayışıyla doruk noktasına ulaşmıştır. Aristoteles’in kurduğu sisteminin başarısı, kendi görüşleri doğrultusunda önceki çalışmaları, bilgi ve problemleri değerlendirip senteze ulaşmasına dayanır.⁸

Felsefe tarihinde sistemli ve bütüncül bir bilgi elde etme çabasının somut örneğini Aristo’da buluyoruz. O kendisinin gerçek anlamda felsefenin kurucusu

olduğunu belirterek kendinden önceki filozofları eleştirir.

Yunanlıların ve özellikle ilk filozof-bilimadamı olan Aristo'nun felsefeden, bugün insanların bilimden anladıkları şeyi anladığı söylenebilir. Kısacası felsefe Eski Yunan'da her türlü teorik bilgi edinme arzu ve çabalarını dile getiren bir terimdir. Aslında felsefe, uzun zaman bilgi edinme amacına yönelik bütün rasyonel düşünme ve araştırma çabalarına verilen genel ad olmakta devam etmiştir.⁹ Özellikle Yunan düşüncesine göre felsefe ve bilim hep birlikte düşünülmüştür. Hatta onlar, felsefeyi "bilimlerin anası" olarak adlandırmışlardır.¹⁰

Realizm taraftarlarına göre, gerçeğin yapısı aklınkine uygun olduğundan mantık kaideleri gerçek üzerine dayanmaktadır. Bu nedenle mantık da felsefenin temel bir kısmıdır. Aslında Aristocular için mantık hem bir felsefeye giriş metodolojisi hem de reel bir sistem olarak görünüyor.

Aristoteles, teorik bilgi edinme çabalarının başlıca üç bilgi dalını oluşturduğunu ileri sürer: İlk felsefe, fizik ve matematik. Ancak ona göre her üç bilgi dala da önce felsefenin alt türleridir.¹¹ Rodoslu Aristocu Andronikos (M.Ö. I. yy.) tarafından, Aristoteles'in eserleri Yunan alfabesine göre dizilirken "İlk Felsefe" (Prÿti Filosofia) başlığı altında toplanan kitaplar, "Doğa Felsefesi" (Fusika) başlıklarının ardından geldiği için "Fusika'dan Sonrakiler" (Metafizika) adını almıştır. Duyularımıza açık duyulabilir varolanları, mantığın biçimsel ifade tarzları çerçevesinde, nasıl ve neden sorularını cevaplandırarak sistemli şekilde ele alan, fiziktir. Aristoteles buna "ikinci felsefe" demektedir. Bu ikinci felsefede varlığın parçaları şeklinde düşünülen fiziksel varolanlar araştırılırken "ilk felsefe" yani metafizik, varlığı varlık olarak ele alır. Bir başka ifadeyle Aristo "İlk Felsefe'de "Varlık ve onun temel belirlenimleri nedir?" sorusuna cevap aramaktadır.¹³ Aslında hakikatin keşfi sırf felsefi aklın, biçimselleştirilmiş düşünmenin harcı olmamakla birlikte, Aristoteles sistemci ve sınıflayıcı aklıyla metafiziğin de mantığın da ahlakın da bilim araştırmaları anlayışının da kurucusu olmuştur.¹³

Mantık bilimine, ilk defa Aristo bir bilim olarak tespit ettiği için onun adına nispetle *Aristo mantığı* denmektedir. Bunun yanında kurucusu Aristo olan bu mantık disiplinine klasik mantık ve geleneksel mantık¹⁴ adı da verilmektedir. Biz bu yazımızda klasik mantık ve geleneksel mantık adlandırmasının zihinsel arka planını ve tarihsel izdüşümlerini ele alacağız. Mantık biliminin kendisinin klasik ya da geleneksel olmasının ötesinde bir geleneksel düşünce ve geleneksel bilim anlayışının da temeli olduğu tarihsel gerçeği de inceleme konusu olacaktır. Bu yazıdaki asıl amacımız Aristo'nun mantığının özelliklerini ve çeşitli etkilerini göstererek bilimsel bir disiplinin nasıl geleneksel hale geldiğini göstermektir.

Geleneksel Mantığın Özellikleri

Geleneksel mantığın temel özelliği hakkında Atademir, *Kategoriler* tercümesinin önsözünde şunları ileri sürmektedir: "Aristoteles, mantığı ne fizik, matematik ve metafizik gibi teorik; ne ahlak, iktisat ve siyaset gibi pratik; ne de retorik, şiir ve diyalektik gibi poetik bilimlerden saymamakla onu bir bilim olarak görmemiştir. Bundan ötürü ne ikili ne de üçlü bilim sınıflamalarında mantığa rastlanmamaktadır. Ona göre mantık, bilimlerin girişi, aleti veya bilimin şekli ve hatta bütün bilimler bu alete muhtaç olduklarından bilimlerin bilimidir."¹⁵

Aristo'nun mantığı bir alet olarak değerlendirdiği çok açıktır. Bu da mantığı bütün bilimlerin öncesine yerleştirmektedir. Önce alet bilinecek ve kullanılarak felsefe ve bilim inşa edilecektir. Bu yönüyle onun mantığına, felsefenin ve bilimin aleti anlamında *Organon* denmiştir.

Bu durumu Hızır şöyle ifade etmektedir: "Mantığın kurucusu Aristoteles'in felsefe ve bilimi ile mantığı arasında tam bir uygunluk, karşılıklı ve birebir bağlantı vardır. Bu düşünüş sistemi, bu mantık sadece entelektüel bir merak üzerine değil, belirli bir görevi yerine getirmek için, bu felsefeyi düşünmek için kurulmuştur. Bu nedenle Aristoteles mantığına *Organon*, başka bir ifadeyle bilim ve felsefenin aleti denmiştir."¹⁶

Aristo'da gerçek varlığın, varlık olarak varlığın bilimi metafizik olduğundan, mantık gerçek varlığın bilimi değildir. Bununla birlikte varlığın kanunları düşüncenin de kanunları olduğundan, varlık kanunlarıyla düşünce kanunlarının bu özdeşleştirilmesi so-

nucunda mantık, metafizik veya ontolojik karakterine bürünerek objektif hakikatin bilgisi, akli varlıkların bilgisi olmaktadır. Bu sûretle o, bilimin aleti olmakla kalmıyor, bilimin kendisini de konu olarak alıyor.¹⁷

Mantık bilimi, mantıklı düşünmenin düzenli olarak tespitinden ibarettir. Mantıklı düşünmeye, doğru düşünme veya tutarlı düşünme de denilir. Mantıklı düşünmede, düşüncelerden elde edilen yargılardan çıkarılan sonuçların tutarlı olması gerekir. Tutarlı düşünme ise akıl yürütmenin, akıl ilkeleri denen ilkelere uygun olması ile mümkün olur.¹⁸

Mantığın gerçekte hiçbir münasebeti yoktur. O ancak tutarlılıklarını sağlamak ve iç çelişikliği önlemek için dildeki terimlerin münasebetlerinin bilimidir. Mantık formel bir bilimdir, gerçekte ilgili bilim değildir. Gerçekte Aristo'ya göre mantık gerçek varlığın değil, akıl varlığının bilimidir.¹⁹ Acaba daha sonra Aristo, mantığı niçin objektif hakikatin bilimi yapmıştır? Bunun temelinde yatan düşünce şudur: Aklımız varlığın ifadesidir. Şöyle ki, bir tek ve aynı realite olduğu için akılla varlık özdeşdir. Bütün gerçek bütün var olan şey mantıki ve aklidir.²⁰

Mantığın değeri ve formel kaynağı tecrübeden değil, tabiatı gereğince, varlığın ve kanunlarının ifadesi olan aklın kendisinden çıkar. Aristo da mantıkta, gerçeklikten ziyade aklın kendisinde bulunan kanunları ifade etmek istemiştir.²¹ Gerçekte Aristo'da akli varlıktan ayrı, bağımsız düşünemeyiz. Varlıktaki düzen ve işleyiş düşünmemize de yansır. Ancak bu şekilde düşünen özne ile düşünülen nesne arasındaki karşılıklı bağıntı kavranabilir. Daha doğrusu akıl ve gerçeklik arasında uyum düşünülebilir. Gerçekliğin yapısı aklınkine uygun olduğundan ve mantık ilkeleri gerçek üzerine dayanmakta olduğundan mantık felsefenin bir disiplini olarak görülebilmektedir.

Realizm taraftarlarına göre, gerçeğin yapısı aklınkine uygun olduğundan mantık kaideleri gerçek üzerine dayanmaktadır. Bu nedenle mantık da felsefenin temel bir kısmıdır. Aslında Aristocular için mantık hem bir felsefeye giriş metodolojisi hem de reel bir sistem olarak görünüyor.

Antik Yunan'da felsefi okullar arasında mantığın felsefeye ilgisi üzerinde bir tartışma vardır. Stoacılar, mantığın felsefenin bir kısmı olduğunu, peripa-

etikler mantığın felsefenin yalnızca bir aleti olduğunu, Platoncular ise mantığın eşit olarak hem felsefenin bir kısmı hem de aleti olduğunu ileri sürdüler.²²

Aristo, sistem dahilinde yazdığı *Kategoriler*, *Önemeler*, *Birinci Analitikler*, *İkinci Analitikler*, *Topikler*, *Sofistik Deliller* adlı kitaplarında düşüncenin genel kanunlarından ve şekillerinden söz eder.

Aristo, dil yapısının incelenmesinde düşüncenin genel formlarını ortaya koyar. Zira, düşünmemiz objeleri yansıtır; konuşmamız da düşünmeyi doğru olarak yansıtır. Buna bağlı olarak o, dilin yapısı objenin yapısını yansıttığından, dil ile düşünce arasında bir münasebetin olduğunu kabul eder.

Genellikle mantık, doğru düşünmenin yöntemi veya doğru düşünmenin kurallarını konu edinen bilim olarak tanımlanır. Aynı zamanda mantık Teo Grünberg'e göre bilgilerimizi elde etmek için kullandığımız araçlardan biridir.²³ Sonuç olarak mantık, çıkarımların geçerliliği ile önerme kümelerinin tutarlılığını denetleyen yöntem; geçerlilik ile tutarsızlığı belirleyen kuralları konu edinen bilim olarak tanımlanabilir.²⁴ Bu anlayışla mantık, bilimlerin ortak anlam dokusunu, bilimleri birbirine bağlayan formları belirleme ödevini üstlenir.²⁵ Mantık hiçbir bilime dayanmayacaktır. Mantık en genel durumu ile bilimlerin olabilirliğinin ideal koşullarını araştırır.²⁶

Aristo mantığı, sadece düşüncenin formuyla ilgilendiği için formel mantık diye isimlendirilir. Aristo mantığı düşünce formlarının analizidir, içeriklerin analizi değil. Mantık, düşünmenin kurallarının bilimi ise, o zaman formel mantık, düşüncenin formlarının incelenmesidir demektir.²⁷

Öyleyse klasik mantığın içerikle, varlıkla ilgili görülmesi nereden kaynaklanmaktadır? Necati Öner'e göre klasik mantık, doğru düşünmenin tespitini yaparken düşünceyi ifade eden dil üzerinde durmaktadır; çok defa şekilsel olarak konuşma dilini kullandığı için de mantık işlemlerinde muhtevanın etkisinden pek sıyrılmaz. Bununla birlikte mantığın amacı, kendilerini sözlü ifadelerde gösteren aklyürütmeleri analiz etmek ve onların geçerliliğini sağlayan kuralları tespit etmektir.²⁸

Aristo, dil yapısının incelenmesinde düşüncenin genel formlarını ortaya koyar. Zira, düşünmemiz objeleri yansıtır; konuşmamız da düşünmeyi doğru olarak yansıtır. Buna bağlı olarak o, dilin yapısı objenin yapısını yansıttığından, dil ile düşünce arasında bir münasebetin olduğunu kabul eder.²⁹ Gerçekten de kültür ve dil çevrelerinin farkları üstünde onları birleştiren bazı düşünce kuralları vardır. Bunlar zaman dışı kavramları, kategorileri ve kavram sınıfları arasındaki bağlantıları kullanarak düşünceyi hazırlayan soyut zihin kurallarıdır. Bunlar mantığı oluşturur. İşte Aristo bu dil ve muhtevaların üstünde mantık ilke ve kurallarını araştırır. Çünkü bunlar değişmez ve birdir; düşünmenin formunu oluşturur.³⁰

Klasik veya geleneksel dediğimiz mantık, Aristo'nun kurduğu ve daha sonraları Megara ve Stoa okullarının ve Ortaçağ filozoflarının geliştirdiği mantık sistemidir. Bu mantık sisteminin en önemli özelliği özdeşlik, çelişmezlik, üçüncü halin imkânsızlığı diye isimlendirilen mantık ilkeleri üzerine kurulu iki doğruluk değerli olmasıdır.

Aristo, sözün, dille düşünce arasındaki münasebetin kısaca açıklamasından başlayarak kavram, önerme, kıyas ve ispat teorilerini kurmuştur. Aristoteles'in bilimde ispata bu kadar önem vermesi onun bilimi aksiyomatik bir sistem olarak görmesi demektir. Şöyle ki, önce her bilimin temel ilkeleri denemeyele elde edildikten sonra o bilimin verileri bu aksiyomlar ışığında sistematize edilmektedir. Bunu da kıyasla yapmaktadır.³¹ Kesin bilgi veren kıyasın ortaya konması, Aristo felsefesinin en önemli ve orijinal tarafıdır. Aristoteles, kendisinden önce yalnız diyalektikle ve retorikle ilgili çalışmaların olduğunu söylemektedir.

Aristo, Sokrat'ın diyalektiği ile, öncesiz sonrasız fikirlerin keşfine götüren bir hatırlama vasıtası olan Eflatun diyalektiğini aynı kabul ederek karşılıklı bir diyalog sanatı olarak görmüştür. Aristo'ya göre diyalektik hakikatin bilgisi olan kıyasın zıddıdır.³² Aristoteles bunları zayıf kıyas olarak nitelendirmekte, bu keşfin ve bu problemin kesin olarak çözümünün kendisine ait olduğunu söylemektedir.³³

Klasik veya geleneksel dediğimiz mantık, Aris-

to'nun kurduğu ve daha sonraları Megara ve Stoa okullarının ve Ortaçağ filozoflarının geliştirdiği mantık sistemidir. Bu mantık sisteminin en önemli özelliği özdeşlik, çelişmezlik, üçüncü halin imkânsızlığı diye isimlendirilen mantık ilkeleri üzerine kurulu iki doğruluk değerli olmasıdır. Bu mantık sisteminde kavramları ifade eden "terimler" bir araya gelip, yargıları ifade eden "önergeler"i oluşturur. Önergeler de bir araya gelerek akıl yürütmeleri ifade eden "çıkarımları" oluşturur. Çıkarımlar arasında en önemli olanlar da "kıyaslar"dır.³⁴

Birinci Analitikler'de kıyasın sistematik incelemesi vardır. Aristo burada sadece tümel terimleri dikkate alır. Terimler de sınıfları ifade eder.³⁵ Klasik mantık bir sınıflar nazariyesi olduğundan, daima sınıf kavramını düşündürür. Her hüküm, sonuç olarak bir konuyu bir sınıf içerisine sokmaktır. Bu anlayış klasik mantığın esasını teşkil eder. Klasik mantık, tanımı, bir sınıflandırma şeklinde görmüştür.³⁶ Bir başka ifadeyle sınıflandırma tanımdan ayrılmayan, tanımla birlikte yürütülen mantıksal bir işlemdir. Bu nedenle sınıflamada mantıki düşüncenin en önemli özelliği görülmektedir. Kısacası mantıklı düşünce kendisini en iyi şekilde sınıflamada göstermektedir.³⁷

Aristo'nun öncelikli amacı, algılanabilen nesnenin varlık koşullarını ilkece yine algılanabilir karşılıkları olan kavramlarla açıklamak olmuştur. Aristo, varlığı kavramsal olarak çözümler. Bir başka ifadeyle nesne düşüncesini kavramsal olarak çözümler.³⁸

Klasik mantıkta bireyler, tür denilen doğal sınıflara ayrılmıştır. Her tür, bir genel terimin gösterdiği nesnedir. Başka bir deyişle her tür, bir genel terimin kapsamıdır. Genel terimler arasındaki ilişkiler, bu terimlerin kaplamaları olan türler arasındaki ilişkilerdir.³⁹

Dillerin görevlerini gereğince yerine getirebilmeleri için genel terimler kurulmuştur. Leibniz'e göre, insanla hayvanı birbirinden ayıran, genel terimleri kurma yetisinin varlığı ya da yokluğudur. Genel kavramları kurma yetisi, aslında belirli yönleri ortak olan bireylerle sınıf kurma yetisidir. Bundan ötürü de insan, bireyleri sınıflarda toplayarak ve sınıflarda işlem-kaplam ikiliğini kurarak bilim kurabilmiştir. Genel kavram olmasaydı sistemli bilgi olanaksız olurdu.⁴⁰

Aristoteles'in mantığının, onun felsefesiyle, bilim anlayışıyla iç içe olduğu ve kendi felsefesini yansıttığı tenkidi sıkça yapılır. Aristoteles, algılanan şeyleri kavramlar halinde derleyip sınıflandırarak yeni bilgilere varmaya çalışmıştır. Bunu yaparken de kullandığı alet, nitelikçi ve sınıflayıcı kıyas teorisidir. Oysa Aristoteles, mantığı diğer bütün felsefe disiplinlerinden ayırmaya çalışmış, onu varlıkla ve bilgiyle ilgili bir alan değil, daha çok düşünme sanatı olarak görmüştür. Ne var ki kıyas teorisinin bu nitelikçi ve sınıflayıcı özelliği zamanla formel olma özelliğini gölgede bırakmıştır.

Bütün bu söylenenleri göz önüne alırsak Aristo mantığı için formel mantık, cevherci mantık, özcü mantık, yüklem mantığı, sınıflar mantığı, nispetler mantığı, kavramlarla varlığın genel niteliklerinden bahsedilen mantık gibi çok farklı isimlendirmelerin olduğunu görüyoruz.⁴¹ Bazen Aristo mantığına ait bu özellikler eleştiri amacıyla kullanılmaktadır. Biz bundan sonraki bölümde sırasıyla yapılan eleştirilere ve tartışmalara değineceğiz.

Geleneksel Mantık ve Bilim Anlayışına Getirilen Eleştiriler ve Cevaplar

Geleneksel mantıkla ilgili en önemli tartışma onun formel bir mantık sistemi olup olmadığı konusudur. Bazı filozof ve mantıkçılara göre klasik mantıkta bütün kurallar evrenseldir ve sırf formeldir. Her kural önermenin şekil ve muhtevasından bağımsız olarak doğrudur.⁴²

Acaba sırf formel bir mantık var mıdır? Eğer varsa onu formel yapan özellikler nelerdir? Formel olmayan mantıkların varlığından bahsedebilir miyiz? Bahsedebilirsek onu, formel mantıklardan ayıran özellikler nelerdir? Bütün bunların yanında yarı formel mantıkların düşünülmesi mümkün müdür? Bu sorulara cevap vermek aynı zamanda mantığın nasıl bir bilim olduğunu da açıklamak demektir.

Sırf formel ve biricik bir mantık varsa onun bilgi muhtevası yoktur. Bu nedenle formel mantığı metodolojiden, çıkarım psikolojisinden, bir gramerden, bir dilden ve bilgi teorisinden ayırt etmelidir.⁴³ Bazı filozoflar tarafından mantığın tatbik edildiği alandan bağımsız olmadığı, göreliliği olduğu; istenildiği gibi formelleştirilebildiği ileri sürülür. Böylece uygun bir mantık ne görelidir ne de evrenseldir; gözönünde tutulan teoriye göre yapılandırılmak zorundadır.⁴⁴

Bu görüşün aksine olarak formel bir mantık, gerçekten evrensel bir mantık hem yalnız düşüncenin kendi kendisiyle uygunluğunun ilkelerini hem de kaidelerini bütünlükleri içinde ihtiva etmek şartıyla var olabilir.⁴⁵

Formel mantık, düşünmenin salt formlarının öğretisi, mantıksal düşünmenin bilimi, doğru düşünme kurallarının bilgisi, akıl yürütmenin bilimi ve ispat bilimi gibi çeşitli şekillerde tanımlanmaktadır. Formel mantığın tanımlanmasında dikkati çeken temel nokta, varlıkla ilişkisinden bağımsız olarak sadece düşünme formlarının veya dilsel ifade formlarının bir öğretisi olmasıdır.⁴⁶ Bu nedenle biz mantıkta formalizmden bahsederken, zihnin kendi kendisiyle tutarlılığı ve uygunluğundan sözeden, düşünmenin içeriği ile değil formu ile ilgilenen, reelin dışında ondan bağımsız bir mantık düşüneceğiz. Çünkü formel olan, yalnızca düşüncenin şekli ve yapısıyla ilgilenmeli ve muhtevadan tamamen sıyrılmış olmalıdır.⁴⁷

Bütün bu söylenenleri göz önüne alırsak Aristo mantığı için formel mantık, cevherci mantık, özcü mantık, yüklem mantığı, sınıflar mantığı, nispetler mantığı, kavramlarla varlığın genel niteliklerinden bahsedilen mantık gibi çok farklı isimlendirmelerin olduğunu görüyoruz. Bazen Aristo mantığına ait bu özellikler eleştiri amacıyla kullanılmaktadır.

Bu da demektir ki, mantık, nesnelere ve nesnelere bilgisinin ne olduğu ile ilgilenmez. Sırf bilgi haline gelen verinin kendisi ve bu veriyi ifade eden önermenin doğruluk ve yanlışlık değeri ile de ilgilenmez. Salt düşüncenin kuralları ve bu düşünceler arasındaki bağlar ile ilgilidir. Düşünceler arasındaki bağıntı mantığın ilkelerine bağlı bulunması, onunla çatışma halinde bulunmaması asıl amaçtır. Düşünceler arasındaki özdeşlik inceleme konusudur.

Formel mantık denince burada terimler, kavramlar ve önermeler, manalarından müstakil olarak ve en çok şekillerine göre alınmışlardır. Öyle ki, mantık kaide veya kanunları, önermelerin muhtevasından ve kavramların muhtevasından müstakildir.⁴⁸ Şimdi bazı filozof ve mantıkçılara göre klasik mantığın bu tanıma uyup uymadığını göreceğiz.

İnam, Husserl'den naklen şunları ifade eder: "Aristo

gerçeğin kategorilerinden sıyrılamamıştır. Geleneksel mantık salt çelişmezlik mantığı değildir. Bunun yanında yargılar salt formel olarak ele alınmaz, doğru ya da yanlış oluşu da göz önüne alınır. Doğrusu geleneksel mantık, bu konuda yeterince açık değildir. Eski Yunan'da mantık tümüyle formelleştirilememiştir. Örneğin Aristo formel ontolojinin ve onun bilgisinin, gerçekliğin ontolojisinden önce geldiğini bilmiyordu."⁴⁹

Francis Bacon (1561-1626), Yeni Organon adlı çalışmasıyla Aristo'nun kıyasına karşı tümevarım metodunu savunmuştur. Ancak Bacon'ın düşüncesinde, kıyasla birlikte bütün dedüksiyon reddedilmiş; tümevarım da sağlam bir temele bağlanamayarak, yalnızca tabiatın incelenmesine bağlı bir süreç halinde bırakılmıştır.

Hızır'a göre Aristo'nun bütün mantığı yüklem mantığıdır. Bu da demektir ki, temelinde bir konuyu bir yükleme bağın yardımı ile bağlayan yargılar bulunmaktadır. Aristo'nun yüklem mantığına, sıfatı isme bir başka deyimle niteliği varlığa bağlayan bir felsefe ile bir bilim tıpatıp uymaktadır. Bu felsefe ile bu bilimde tabiatları gereği belirli bir niteliği taşıyan varlıklar vardır. 'Ateş sıcaktır', 'Kar soğuktur'. Klasik mantıkta bunun karşılığında 'Her a, b'dir' önermesi bulunmaktadır. Başka türlü söylemek istersek şöyle deriz: a'lar sınıfının bütünü b'ler sınıfının içindedir. Bu felsefe ve bilime göre de öyle varlıklar vardır ki, bunlar belirli bir niteliği tabiatları gereği hiçbir zaman taşımazlar. Klasik mantıkta bunların karşısında 'Hiçbir a, b değildir' başka bir deyimle a sınıfının hiçbir ögesi b sınıfının içinde değildir, önermesi bulunmaktadır. Gene bu bilim ve felsefeye göre, belirli bir niteliği ancak geçici olarak taşıyan varlıklar ya da o niteliği ancak sınıfın birkaç ögesinin taşıdığı durumlar vardır. Klasik mantıkta bunların karşısında 'Bazı a'lar b'dir' yahut a'lar sınıfının ancak bir bölümü o niteliği taşımaktadır, önermesi bulunmaktadır.⁵⁰

Aristo felsefesine ve mantık anlayışına pek çok nedenlerden dolayı itiraz edilmiştir. En önemli nedenlerden biri olarak, skolastik düşüncenin formu olması gösterilmektedir. Skolastik düşüncenin dayandığı bilim ve mantık yıkılırsa, skolastik düşünce de za-

yıflayacaktır. Bunun yanında klasik mantığın bilimsel gelişmelerin ve metot anlayışlarının gerisinde kaldığı iddia edilmiştir. Bunun sebebi de Aristoteles mantığının 2000 sene mümkün olan yegâne mantık olarak kabul edilmesidir. Bu anlayış nedeniyle uzun asırlar boyunca mantık ne bir adım gerilemesi ne de bir adım ilerlemesi mümkün olmayan bir sistem kabul edilmiştir.

Russell'a göre Yeniçağda bilim, felsefe ve mantık alanındaki pek çok gelişme, Aristo felsefesine ve mantık anlayışına karşı bir tepki ortamında doğmuştur. Bu nedenle onun mantıktaki otoritesi, Ortaçağdan Yeniçağa kadar sürmüştür.⁵¹

Öner'e göre Ortaçağ Avrupa Düşüncesi'ne Aristo'nun görüşleri hâkimdi. Bu durum fizik, metafizik ve mantıkta Rönesans'a kadar devam etmiştir."⁵² Ortaçağda bilimler için Aristo mantığı yeterli görülürken, Rönesans ile birlikte tabiat bilimlerindeki gelişme karşısında, metot olarak yetersizliği ortaya çıktı ve bu nedenle yeni metot arayışları başladı.⁵³ Aristo, mantığı, fizik ve metafiziği izah için metot olarak kullanıyordu. Onun mantığı batı ve doğu ortaçağında bir alet olarak telakki edilmiş ve bütün bilimsel faaliyetler için metot olarak rağbet görmüştür.⁵⁴

Bu nedenle Ortaçağ skolastik düşüncenin en çok metot anlayışı tenkit ediliyordu. Rönesans'da, yeni bilgiye ulaştıracak yeni bir metot aranırken, skolastiğin kullandığı formel mantığa özellikle onun kıyas teorisine karşı çıkılmıştır.⁵⁵ Çünkü Ortaçağ düşüncesi formel mantığı bir tartışma tekniği haline getirmiş; bilgi elde etmede sürekli kavramlarla çalışmış ve deney ve gözleme önem vermemiştir.⁵⁶ O kadar ki, mantığın tatbiki konusunda ve önermeler oluşturulurken pek dikkat edilmemiş, bu konudaki hataların artması sonucu bazı metafizik prensipler üzerine kurulan garip sonuçlar yaygınlaşmış, artık duyulur alemde bahsederken bile dış dünyaya müracaat edilmeyip, kıyasla bilgi elde etme yoluna gidilmiştir.⁵⁷

Sonuçta mantık tamamıyla bir şekilden ibaret kalmış, eşyanın derinliğine inmediği, hep bilinen hakikatlerle uğraştığı ve bilimin dışında özlerden bahseden bir düşünüş sistemi olduğu fikri yerleşmiştir. Sonuçta da formel mantığın esaslarının yetersizliği fikri, metodoloji konusunu gündeme getirmiştir.⁵⁸

Öner'e göre bu metodoloji fikirleri aslında formel mantığın bir açıklamasıdır. Yeniçağ'da bilimlerin metodları üzerindeki bu çalışmalar formel mantığı açıklamış, Aristo mantığının kötü kullanılmasına bir ölçüde engel olmuştur. Bu nedenle metodoloji çalışmaları yeni bir mantık olarak değil de klasik mantığın ıslahı olarak değerlendirilmelidir.⁵⁹

Rönesans ile birlikte düşüncenin ve araştırmaların konusu büyük ölçüde tabiat olunca, yeni metot arayışlarında sürekli tabiatla ilgili yeni bilgiler elde etmeye elverişli bir metot düşüncesi hakim olmuştur. Bunun neticesinde de skolastik düşüncenin kavramlarla spekülasyon yapma tarzı yerine, deney ve gözleme önem verilmiş; ispat tekniği ve kesinliği sağlayan bilgi olarak klasik mantığın kıyas teorisi yerine, matematik dedüksiyon ve matematik bilgi ön plana çıkmıştır.⁶⁰

Bu düşünce sebebiyledir ki, yeni tabiat bilimlerinde, düşünme içinde kalarak spekülasyonlarla bilgi elde etme yoluna gidilmez. Ayrıca bu yeni metoda göre algılanan şeyleri kavramlar halinde derleyip sınıflandırmakla yeni bilgilere varılmaz. Bu nedenle klasik mantığın nitelikçi ve sınıflayıcı kıyas teorisi yerine, fenomenleri matematik ile çözümlenmek gerektiği düşüncesi hâkim olmuştur.⁶¹

Aristoteles'in akilyürütme teorisine karşı çıkanların başında Galilei (1564-1642)'nin çağdaşı Francis Bacon (1561-1626 ve Descartes (1596-1650) gelir. Onlar mantığı metot olarak yetersiz görmüş ve yeni metot arayışlarına başlamışlardır. Bunlardan Bacon, kıyas teorisi yerine tümevarımı esas alıp geliştirmeye çalışmıştır.⁶² Öner, Bacon ile başlayan yeni mantık çalışmalarının sebebini, mantığın kendi içinde bir gelişmesi olarak değil de, bilimsel faaliyetlerin zorlaması ve bu faaliyetlerin gerektiği ihtiyacı karşılamak için eski mantığı tamamlama gayreti olarak zikreder.⁶³

Bilindiği gibi Francis Bacon (1561-1626), *Yeni Organon* adlı kitabında yeni mantık hareketinin önemli bir aşamasını gerçekleştirmiştir. O bu çalışmasıyla Aristo'nun kıyasına karşı tümevarım metodunu savunmuştur. Ancak Bacon'ın düşüncesinde, kıyasla birlikte bütün dedüksiyon reddedilmiş; tümevarım da sağlam bir temele bağlanamayarak, yalnızca tabiatın incelenmesine bağlı bir süreç halinde bırakılmıştır. Gerçekte mantık bilimine yeni bir yön kazandıran, bilimin akilyürütme şekillerini ortaya koyarak

Aristo'ya karşı yeni mantığın asıl kurucusu olan Descartes (1596-1650)'dir.⁶⁴

Descartes, Aristoteles'in kıyas mantığı yeni ilmi kurmaya elverişli olmadığı için, ulaşmak istediği o sarsılmaz bilime, ancak matematiğin yürüdüğü yolla varılacağına inanmıştı.⁶⁵ Çünkü Descartes, bilgilerimiz arasında yalnızca matematiğin sağlam temellere dayandığını, felsefede doğru ve şüphe götürmez bilgilere ulaşmak istenirse matematik metodun bütün bilimlere uygulanması lazım geldiğini düşünüyordu.⁶⁶ Netice itibarıyla, Descartes kıyas teorisi yerine ideal bir metot olarak matematik dedüksiyonu getirmiştir. Bundan dolayı onun mantık ve felsefe sahasında açtığı çığıra "mathematisme" adı verilmiştir. Yani onun metodu genelleştirilmiş matematik dedüksiyondur.⁶⁷

Bilimler klasik mantığa arkalarını dönünce, mantık, cevher, araz, sıfat, öz nitelik, geçici nitelik gibi kavramların söz konusu olduğu fizikötesine yerleşmiştir. Öte yandan matematik, bilimin mantığı karakterini kazanmıştır.

Yeniçağ'la birlikte tabiat, matematik bağıntılar sistemi olarak görülüyordu. İnsan zihni kesin olarak nicelik bağıntılarını görebildiğinden, nitelik bakımından tabiat her insana farklı görünecektir. Buna karşın matematik tabiat görüşünde, nesnelere ölçülebilir, sayıya vurulabilen yönleri ile kavramak esastır. Bu anlayışta tabiatın objeleri arasındaki sınırları belirleyen, bunların ölçülebilir yönleridir. Bu ölçülebilir büyüklüklerin yasaları matematik olarak formülendirirse o zaman bu yasalar aynı kesinlikle bütün tabiata uygulanabilir. Oysa Aristoteles nesnelere ana çizgisini niteliklerde buluyordu. Böyle bir felsefenin ölçülebilir yönleri değil de nesneye özelliğini kazandıran niteliğini arayacağı açıktır. Oysa nitelik bakımından tahkik yapmak müphemdir. Matematiğin kullanılması, ölçüye dayanan bir tahkik yapma imkânı verir.⁶⁸ Bunun en güzel örneğini Galilei teşkil eder.

Cisimlerin neden düştüğünü değil, nasıl düştüğünü meydana çıkarmayı amaç edinen Galilei, ağır cisimlerin düşüşünü doğru olarak betimlemek için olayın bütününü zaman (t), ivme (g), yol (s) gibi ölçülebilir öğelerine ayırmış ve onu bu öğeleri içine alan bir

matematik fonksiyon şeklinde ($s=1/2 gt^2$) yeniden kurmuştur. Demek ki Galilei, Aristo'nun yüklem mantığının en ufak bir fonksiyon bağıntısını yazmadığını görerek, onu sadece bir yana itmiş, yerine matematiği koymuştur. Bu davranış ile matematik yeni bilimin mantığı olmuştur. O zaman bir ikilik meydana gelerek bilimler klasik mantığa arkalarını dönünce, mantık, cevher, araz, sıfat, öz nitelik, geçici nitelik gibi kavramların söz konusu olduğu fizikötesine yerleşmiştir. Öte yandan matematik, bilimin mantığı karakterini kazanmıştır.⁶⁹

Yine Galilei'nin serbest düşme ve sarkaç kanunları ile Kepler'in astronomi ile ilgili kanunlarını büyük bir fizik teorisi içinde toplayan Newton, evrenin bütün olaylarını genel çekim kanunu etrafında analiz ederken matematiği yöntem olarak benimsemiştir. Newton, gerçekleştirdiği analizi, yalnız matematik doğa biliminin yöntemi olarak görmekle kalmamakta, onda her türlü düşüncesinin zorunlu aletini görmektedir.⁷⁰

Fakat fenomenleri matematikle çözümlenmeye kalkmak her zaman mümkün olmayabilir. Bazı olaylar çok karmaşıktır ve aralarındaki bağıntılar matematik kalıplara, formüllere sıkıştırılamaz. Biyolojik olayları bunlara örnek gösterebiliriz. Ruhsal olaylar da ölçüye imkan vermeyecek tabiatta sırf niteliklerden ibarettirler.

Hızır da aslında Aristo mantığının, Galilei-Newton biliminden beri bilimin soyut iskeleti olmaktan çıkarak bilimin dışında özlerden haber veren bir düşünüş sistemi olarak kaldığını belirtir.⁷¹ Gerçekte Hızır'a göre Aristo, mantığın öz bakımından boş kalıp olduğunu sezmiş ve ona kıyasta görüldüğü gibi otomatikleşmiş bir şekil vermiştir. Fakat bu semboliklik, akılyürütmeleri birer hesaba çevirmek için yeterli olmaktan çok uzak kalmıştır.⁷²

Buradaki asıl dikkati çeken şudur: Konuştuğumuz dil, olaylar arasındaki kesin bağılıkları tamamiyle göstermekte yetersiz olduğu için ayrı bir dile ihtiyaç vardır. Böylece matematik, bilimlere ihtiyaçları olan açık dilli hazırlar. Bu şekilde deney bilimlerinde kanunlar, gittikçe matematiksel bir şekil almakta ve cebir formüllerine benzeyen formüllerle gösterilmektedir.⁷³

Aristoteles organik doğal düzenden hareket etmiş ve matematik kendi sistemine pek uygun gelmemiştir. Çünkü matematik önermeler genelden çıkarılır, oysa Aristoteles, özel hallerden ortak özelliklere yani genel kavramlara yükselme arzusundadır. Bu da ancak özel hallerdeki ortak özellikleri aramakla olur.⁷⁴ Şu halde mantıkta özdeşlik kavramı çok önemli bir yer tutar. Çünkü özdeşlik kavramı ortak özellikler üzerine kuruludur. İşte klasik mantık, genel kavramları, ortak özellikleri gözeterek kurar.⁷⁵ Matematikte ise eşitlik kavramı önemlidir. Matematik genel kavramları, ortak özelliklerle değil, nicelik terimleriyle belirlemeye çalışır.⁷⁶ Klasik mantık hadiseleri nicelikleri açısından değil, nitelikleri açısından ele almaktadır, bu nedenle kavramları sınıflayıcı bir teknikle oluşturur.⁷⁷

Matematikte tam bir kesinlik ve zorunluluk vardır. Halbuki deneyde elde edilmiş bilgilerde böyle bir kesinlik ve zorunluluk bulunmaz. Öyle ise matematik deneyden değil, akıldan çıkan bir bilimdir. Matematikte görülen bu kesinlik ve zorunluluk yanında öteki bilimlerde ve deney alanında işe yaradığı da görülmektedir. Fizik, kanunlarını matematik formüllerle ifade etmektedir ve bu formüllerden hareket ederek yapılan hesaplar deney tarafından doğrulanabilmektedir.⁷⁸

Fakat fenomenleri matematikle çözümlenmeye kalkmak her zaman mümkün olmayabilir. Bazı olaylar çok karmaşıktır ve aralarındaki bağıntılar matematik kalıplara, formüllere sıkıştırılamaz. Biyolojik olayları bunlara örnek gösterebiliriz. Ruhsal olaylar da ölçüye imkan vermeyecek tabiatta sırf niteliklerden ibarettirler. Bu yüzden bu tür olayları da matematik formüllerle izah edemeyiz.⁷⁹ Matematiği ilgilendiren nokta, bütün (fizik, kimya, biyoloji v.b) bilimlerin her birine mahsus olan araştırma tekniği diyebileceğimiz şeyler değil, her birinde kullanılan çıkarım yollarıdır. Mantık da doğru düşünme sanatı, akılyürütmenin bilimi, daha doğrusu geçerli çıkarımları sağlayan kural ve ilkelerin bilimi ise her bir bilimde yapılan çıkarımların denetlenmesini sağlayacaktır. Geçerli çıkarım şekillerini veren mantık, deney verilerini onlara içerik katmadan düzenler.

Ancak şu da var ki, mantık biliminde olduğu gibi matematiğin de bir hamlede insan zihninden tam ve mükemmel bir şekilde çıktığını sanmamalıdır. Hele eski Yunan'dan önce matematik sadece tecrübeyle

dayanan birtakım kaidelerden başka bir şey değildir. Yunan matematikçilerinin asıl önemi, ispat fikrini matematiğe sokmak olmuştur. Matematik bilimlerin, geometrinin, mekaniğin, hesabın, başlangıçta tecrübeye ve pratik hayata bağlı oldukları bu bilimlerin adlarından bile anlaşılmaktadır. Geometri yerin ölçümü demektir. Mekanik, makine kelimesinden çıkmıştır, hesap sayma demektir. Matematiğin kolları arasında ilk meydana gelen geometri olmuştur. Çünkü geometrinin konusu olan uzay ve uzayın kısımları olan nokta, çizgi, şekil günlük tecrübelerimize en yakın şeylerdir. Bununla beraber geometri uzayının, tecrübe alanının uzayı ile aynı şey olduğunu sanmamalıdır. Arada büyük bir ayrılık vardır. İkincisinden birinciye yükselebilmek için uzun asırların geçmesi gerekmiştir.⁸⁰

Aritmetikte sayı fikri uzun bir gelişme neticesinde meydana gelmiştir. Aritmetiğin meydana gelebilmesi için yalnız sayı fikrinin doğması ve saymasını bilmek yeterli değildir; aynı zamanda sayılar üzerinde toplama, çıkarma, çarpma v.s gibi işlemlerin yapılabilmesi için elverişli bir yazı sisteminin bulunmasına ihtiyaç vardır. Ne Yunanlılarda ne de Romalılarda böyle bir yazı sistemi yoktu. Aritmetiğin geometriden daha sonra gelişmiş olmasının bir sebebi de budur. Yunan matematikçileri aritmetik ve cebir problemlerini geometriye irca ederek çözerlerdi. Sayılar üzerinde işlem yapmak, rakamların bulunduğu yere göre değer almasına dayanan bir yazı sisteminin bulunmasıyla kolaylaşmıştır.⁸¹

Muhtevadan tamamen sıyrılmış soyut bilim yahut düşünüş sistemleri daima somuttan yüzyıllar süren bir ayrılma sonucunda meydana gelmişlerdir.⁸² Çünkü bağımsız olarak kurulmuş apriori bir mantık ya da soyut bilim söz konusu olamaz. Hangi mantık sisteminin kurulacağını reel alan yönlendirir. Ancak bir kere çıkış noktasını, ayırma prensibini bulduktan sonra dedüktif bir sistem olarak kendisini tamamlar.⁸³ Bunun en canlı örneği de ilk büyük formel sistem olan Aristo mantığıdır.⁸⁴ Matematikte ve diğer bilim dallarında nasıl gelişme olduysa mantık biliminde de gelişme olmuştur.

Mantıkta meydana gelen bu gelişmeleri iyi anlayabilmek için Aristo'nun kendinden sonraki mantık çalışmalarına yaptığı tesiri göz önüne almak gerekir. Başlangıçtan itibaren mantığın gösterdiği gelişme, düşüncenin ontolojik muakaleden kurtulması yö-

nündedir. Bu yöneliş, mantıki formalizme doğru bir gelişme halinde görülür.⁸⁵

Mantık biliminin gösterdiği gelişme bir yandan formelleşme, matematikleşme ve sembolleşme şeklinde gerçekleşirken öbür yandan da cebirsel mantık, lojistik, çok değerli mantık, olasılık mantığı gibi farklı mantık türlerinin ortaya çıkması şeklinde olmuştur.

Eski mantık iki doğruluk değerli bir sistemdir. Eski mantığın aksine çok değerli mantıklarda doğru ile yanlış yerine doğru, yanlış, mümkün, imkansız, zorunlu, olumsal v.b değerler vardır. Hatta olasılık mantığı denen bir sistem kurulmuştur ki, bunun doğruluk değeri 0 ile 1 arasındaki kesirlerdir. Bu kesirlerin sayısı da bilindiği gibi sonsuzdur.

Matematiğin gelişmesi ve bilimlerin matematik çıkarım biçimini kullanması, ayrıca modern matematik biliminin dilindeki soyutluk ve sembolizm, mantık bilimine yeni bir form vermeyi düşündürerek mantıkta da sembolizmin gelişmesine yol açmıştır. Bu gelişme sembolik mantığın yanında başka mantıkların da gelişmesini sağlamıştır.

Gerçeklikten arınmış salt form kavramı tarihsel olarak Vieta'nın cebiri kurmasıyla, Duns Scottus'un çalışmalarıyla gelişmeye başlamıştır. Sayıların ve niceliklerin dedüktif bir teknikle incelenmesi, bu salt form düşüncesini geliştirmiştir.⁸⁶ Leibniz, mathesis universalis düşüncesini, geleneksel mantıkla, tasım tekniği ile formel matematiği birleştirerek geliştirmeyi düşündü. 19. yüzyılda İngiliz mantıkçıları mantığa matematiksel tekniği getirdiler. Boole ve De Morgan'ın çalışmaları şimdiki sembolik mantığın temelini oluşturan "extensional" mantığın oluşturulmasına yol açtı.⁸⁷

Fakat 19. yüzyılın matematikçileri, disiplinlerinin temellerinde mantık açısından sıkı bir kontrol yapılması gerektiğini görmüşlerdir. Çünkü matematiğin içinde türlü antinomiler baş göstermiştir. O zaman mantıkta arıklama işini iyice başarabilecek kadar zengin ve kullanışlı bir mantık aletinin gerekliliği anlaşıldı. Bundan ötürüdür ki, Schröder, Frege, Hilbert, Peano, Couturat gibi matematikçiler Bertrand Russell gibi filozof matematikçiler hesap ile işleme

dayanan simgeli bir mantık sistemini kurmaya koyuldular. Birkaç İngiliz mantıkçısının çalışmaları ile birleşmiş olan bu çabalar öyle bir başarı ile sonuçlanmıştır ki, bugün elimizde insan düşünüşünün gittiği yollardan birçoğunu içine alan genel bir mantık bulunmaktadır. Eski mantığın bu genel mantık içinde kendisine düşen yeri, özel hal yerini tutmaktadır.⁸⁸ Yeni mantık matematiğinki kadar pratik ve kullanışlı bir simgeler sistemine sahiptir. Bu da her türlü yanlıştan korunarak işlemlerini sağlamaktadır. Çünkü yanlışlar birer hesap yanlışlığı olarak görünmektedir. Ve düşünceleri, öznel öğelerin farkına varılmadan işe karışmasına engel olan açık, kısa bir dilde yazıp söylemeyi sağlamaktadır.⁸⁹

Mantık, dili sembolik hale getirmekte; dili kullanarak yaptığımız akıl yürütmeleri formel işlemler halinde ifade etmek ve denetlemek imkanını vermektedir. Böylece mantık dediğimiz sembolik sistem, formel ve formel olmayan bilimlerde uygulanarak bu disiplinlerdeki akılyürütmelerin ne şekilde olduğunu, kavramları arasındaki ilişkileri ortaya koyabilme imkanı vermektedir.

Yeni mantık çalışmalarında çok değerli mantıklar kurulmuştur. Eski mantık iki doğruluk değerli bir sistemdir. Eski mantığın aksine çok değerli mantıklarda doğru ile yanlış yerine doğru, yanlış, mümkün, imkansız, zorunlu, olumsal v.b değerler vardır. Hatta olasılık mantığı denen bir sistem kurulmuştur ki, bunun doğruluk değeri 0 ile 1 arasındaki kesirlerdir. Bu kesirlerin sayısı da bilindiği gibi sonsuzdur. Bu sistemlerin hemen hepsi türlü bilim disiplinleri işlenirken duyulan gereksinmeden doğmuştur. Bunların hepsi birden genel mantığı verir. Bu genel mantık kapalı ve kaskatı bir sistem değildir. Çünkü düşüncenin işleme yolları önceden belirlenmiş değildir. Öyle ki yeni buluşlara ve zenginleştirmelere kapılar her zaman açıktır.⁹⁰

Acaba mantığın bilimlerle ilişkisi nasıl olacak, bilimlere katkısı ne olacak; bugün bu çok tartışmalı ve henüz sonuçlandırılmış da değildir. Geçmişte biliyoruz ki Aristoteles, mantığı fizik, metafizik hakikatlere tatbik etmiştir. Bu nedenle onun düşünce sisteminde mantık, bilimlerden ayrı bir konuma sahiptir.

Bütün bilimler için ortak bir alet, bir metottur; bilimlere girişir.

Her bilim disiplini, ayrı ayrı kendi gerçeklerini ifade eden önermeler arasında tutarlılık gözeterek mantıksal bir sistem oluşturur. Bu sistemin mantıki örgüsünü denetlemek, işleyişini düzenlemek elbetteki mantık kuralları olmaksızın imkansızdır.

Aslına bakılırsa mantık, dili sembolik hale getirmekte; dili kullanarak yaptığımız akıl yürütmeleri formel işlemler halinde ifade etmek ve denetlemek imkanını vermektedir. Böylece mantık dediğimiz sembolik sistem, formel ve formel olmayan bilimlerde uygulanarak bu disiplinlerdeki akılyürütmelerin ne şekilde olduğunu, kavramları arasındaki ilişkileri ortaya koyabilme imkanı vermektedir.⁹¹

Değerlendirme

Felsefede, bilimde, hele hele çok soyut ve formel kabul edilen matematik ve mantık gibi bilimlerde ortaya çıkmış bazı görüşler yüzyıllarca hatta binlerce yıl değişmeden kalabilmektedir. Geleneksel mantık bunun en tipik örneğidir. Yine biliyoruz ki, iki bin yılı aşkın doğru kabul edilen Aristo'nun cisimlerin kendi tabiatları gereği ağırlığına göre düştükleri teorisi, Galileo tarafından yanlışlanmıştır. Burada Aristo'nun bilimsel diyebileceğimiz bir görüşünün nasıl doğruluğu şüphe götürmez bir inanç haline geldiğine bir örnek vardır. Gerçekten de kilise, Aristo'nun pek çok görüşünü Hristiyanlık ile bağdaştırdığı için, onun ortaya attığı pek çok düşünce dokunulmaz sayılmıştı.

Bu süreci kendi düşünce tarihimiz, İslam düşünce dünyası ve medeniyeti açısından değerlendirdiğimizde de karşımıza benzer durumlar çıkmaktadır. Biliyoruz ki, Şafak Ural'ın deyimiyle "Aristo günümüze kadar gelmiş felsefi görüşleriyle hem Hristiyanlığın hem İslamiyetin felsefi problemlerini etkilemiş hem de bilim alanında asırlarca tek otorite olarak etkisini devam ettirmiştir."⁹²

Sosyal, siyasi, tarihsel, kültürel, dinsel pek çok nedenden dolayı Batı'da aydınlık İlkçağ düşüncesinden sonra karanlık Ortaçağ düşüncesi ortaya çıkmıştır. Ancak en önemli nedenin düşünce yapısı olduğunu söyleyebiliriz. Ortaçağ düşünce yapısını iyice analiz edersek bunu görebiliriz. Buna skolastik düşünce yapısı denmektedir. Bir de karanlık Ortaçağ Hristiyan dünyası ile bugün onun yerine geçmiş olan

Batı uygarlığına geçişin nedenlerini de çok yönlü ele almak gerekmektedir. Karanlık çağdan aydınlık çağa geçiş öyle kısa sürede ve kolay olmamıştır. Bu süreci düşünce açısından felsefe tarihlerinde açıkça görürüz. Biz kısaca Osmanlı düşüncesi örneğinde bu probleme işaret etmek istiyoruz.

Salih Zeki, Aristo'nun görüşlerinin Keplere'e kadar bilimin gelişmesini etkilediğini ve skolastiğin hem Batı'da hem de İslam dünyasında hakim olduğunu, bunun da ilmî gelişmeleri durdurduğunu iddia eder. İslam dünyasında bu fikirlerin İslam kültürü ile örtülü olduğunu belirterek bilimsel gerilemenin temelinde skolastiğin bulunduğunu söyler.⁹³

Salih Zeki skolastik felsefeden çok skolastik düşünce tarzına ve metoduna dikkat çeker ve eleştirir. Bu eleştirileri ileri sürerken yaşadığı o dönemin geleceksel bilim ve felsefe anlayışını da eleştirmekten geri kalmaz. Ona göre memleketimizde skolastik düşünce tarzı o kadar yaygındı ki hemen her tartışmada ve her yerde karşılaşılmaktaydı.⁹⁴

Hilmi Ziya Ülken de *Mantık Tarihi* adlı kitabında İslam skolastiği ve İslam skolastiğinin yıkılışı ifadelelerini kullanmaktadır.⁹⁵ Burada İslam skolastiği bağımsız, kendi başına olumsuz olarak alınmamalı; bilakis bir karşılaştırma, daha doğrusu İslam dünyasında daha önceki bilimsel, felsefi, kültürel, entelektüel dinamizme bakarak söylenmiş kendi içinde bir karşılaştırma olarak görülmelidir. Batı'da ise durum tam tersinedir. Ortaçağ felsefesi için söylenen skolastik felsefe nitelemesi aslında, modern çağa göre yapılmış bir değerlendirmedir. İki düşünce geleneği arasındaki farkı ortaya koymak gerekir.

Biz Osmanlı ve Batı karşılaştırmasını, özelde mantık bilimini merkeze alarak yapmak istiyoruz. Bunu yaparken genel bir şekilde bilim ve felsefe açısından da bir durum tespiti yapmak istiyoruz.

Osmanlı düşüncesindeki mantık çalışmalarının ağırlık noktasını geleneğe bağlı mantık çalışmaları oluşturur. Geleneğe uygun mantık çalışmalarından kasıt, Farabi (870-950) ve İbn Sina (980-1037)'nin Aristo mantığına dayanarak oluşturduğu İslam mantık geleneği çizgisindeki çalışmalardır. Batı'da olduğu gibi İslam dünyasında da asırlar boyunca işlenen ve üzerinde durulan mantık geleneksel Aristo mantığıdır. Böylece İslam dünyasında Grek medeniyetinin tesiri ile geleneksel diyebileceğimiz bir bilim anlayışı

doğmuştur. Hatta Hamdi Ragıp Atademir'e göre "Kindi, Farabi, İbn Sina, İbn Rüşd (M. 1126-1198), Fahreddin er-Razi (M. 1149-1209), Seyyid Şerif Cürcani (M. 1340-1413), vb. gibi düşünürler mantık ilmini, spekülasyonlarının başlangıcı; sistemlerinin temeli saymışlardır."⁹⁶

Mantık, felsefe ve bilim alanında 13. yüzyıla kadar İslam dünyası altın çağını yaşamıştır. Ancak 13. yüzyıldan sonra bir duraklama ve gerileme dönemine girilmiştir. Mantık profesörü Abdülkuddüs'e göre, 13. yüzyılda mantık ve bilim alanında seviye ne ise 18. yüzyılda da aynıydı.⁹⁷ Oysa Avrupa'da Rönesans'dan sonra pozitif bilimlerde baş gösteren gelişmeler o çağa kadar hakim olan Aristo mantığının yetersizliği fikrini doğurmuş ve bu mantığı genişletme amacıyla çalışmalar başlamıştır. Bir yandan bilimlerin metotları üzerinde incelemeler devam ederken, XIX. asrın ortalarından itibaren de İngiliz mantıkçıları, matematiği esas alarak mantık problemlerini yeni bir yolda işlemeye başlamışlardı. Fikir hayatımız uzun zaman mantığın bu gelişmesinden habersiz kalmış, Aristo mantığının dışına çıkamamıştır.⁹⁸

Karanlık Ortaçağ Hristiyan dünyası ile bugün onun yerine geçmiş olan Batı uygarlığına geçişin nedenlerini de çok yönlü ele almak gerekmektedir. Karanlık çağdan aydınlık çağa geçiş öyle kısa sürede ve kolay olmamıştır. Bu süreci düşünce açısından felsefe tarihlerinde açıkça görürüz. Biz kısaca Osmanlı düşüncesi örneğinde bu probleme işaret etmek istiyoruz.

Batı biliminde görülen gelişmenin temelinde yatan en önemli gerçek Yeniçağ'da ortaya çıkan modern matematik çalışmalarıdır. Giordano Bruno (1548-1600)'nun derin felsefi spekülasyonu, Galileo Galilei (1564-1642) ve Descartes'in, matematik akıl yürütmeye dayanan sağlam sezgiciliği Türk toplumunca bilinmiyordu.⁹⁹ Yeniçağ'da modern matematik çalışmalarının yeni mantık araştırmalarını teşvik ettiği gibi Türk düşünce hayatında da modern matematik araştırmalarının Türk fikir adamlarını modern mantık çalışmalarına yönelttiğini gözlemliyoruz.

Batı'da bu gelişmeler olurken, İslam dünyasında da Aristo mantığına dayalı geleneksel mantık çalışma-

ları devam ediyordu. Osmanlı düşünce dünyası, 16. yüzyıldan itibaren Batı düşünce dünyasının bilim ve felsefede kazandığı büyük ilerlemeleri takip edememiştir. Gerçek şu ki, İslam medeniyetinin 8 ila 11. yüzyıllardaki müsbet ilim seviyesi korunamamıştır. İlim alanındaki kapalılık felsefede de kapalılığı doğurmuş, felsefede skolastik içine girilmiş, ilim felsefesi eğilimi zayıflamış, tabiat felsefesi ve Aristocu luğa karşı şiddetli hücumlar ortaya çıkmış, bunun yanında da suri mantığa dair kılı kırk yararçasına pek çok eser yazılmıştır.¹⁰⁰

Salih Zeki, Aristo'nun görüşlerinin hem Batı'da hem de İslam dünyasında hakim olduğunu, bunun da ilmî gelişmeleri durdurduğunu iddia eder. Bilimsel gerilemenin temelinde skolâstiğin bulunduğunu söyler.

Felsefeci Murtaza Korlaelçi'ye göre bütün bunlara sebep olarak, eski ilim anlayışının takip edildiği medreselerde en fazla dinî bilgilere yer verilmesini zikredebiliriz. Medreselerde bilimsel çalışmaların dinî bilimlere hasredildiğini görüyoruz. Korlaelçi'ye göre bu zihniyet rasyonel düşünceyi gerileterek, müsbet bilimlerdeki gelişmelerin durmasına, Batı'daki gelişmelerin de takip edilememesine yol açmıştır.¹⁰¹

Türk düşüncesi, Yeniçağ felsefesinde Batı'da mantık alanında ortaya atılan yeni fikirlerden ancak Tanzimatın sonra haberdar olmuştur. Tanzimatın ilk devirlerinde yine skolastik mantık eserleri hâkimdi.¹⁰² Tanzimatla başlayan yeni mantık hareketleri, didaktik ve sathi kalmıştır. İlim ve mantık anlayışının gelişmelerine karşı duyulan büyük ihtiyaç bazı tercüme ve telif eserlerle bizde de zaman zaman kendini hissettirmiş olmasına rağmen ne klasik mantık anlayışını, ne de yeni mantık anlayışlarını benimseyen bir fikir ve kürsü geleneği oluşturulamamıştır.¹⁰³ Asıl Batı medeniyetinin temeli olan zihniyeti, felsefesi, araştırma metotları bilinmediği için Tanzimatın getirdiği Batılı fikirler daima yüzeysel kalyordu.

Tanzimattan itibaren geleneksel İslam düşüncesinde bir canlanma ve medrese dışına yayılma hareketi görüyoruz. Bu dönemde ortaya çıkan batılılaşma ve çağdaşlaşma hareketlerine karşı geleneksel İslam

düşüncesine bağlılık fikri öne çıkmıştır. Batı'dan aktarılan yeni bilimlerin geleneksel düşünceye zarar vermemesi için, İslam düşüncesinde önemli yeri olan suri (formel-geleneksel) mantığın yeni açılan okullarda okutulmasına ve bu konuyla ilgili kitapların tercüme ve telifine çalışıldı. Bunun sonucunda İslam mantık bilgisi Türkçeleşip sadeleşmiş, pek zayıf olan Batılı fikirlerin karşısında, çok açık ve sistemli olması nedeniyle önemli bir üstünlük kazanmıştır.¹⁰⁴

Sonuç olarak Tanzimat öncesi Türk düşünce hayatına baktığımızda bilim, felsefe ve mantık alanında Batı'da meydana gelen gelişmelerden habersiz; kendi içine kapalı, yeni bir şeyler üretmeyen, sürekli eskinin devamı niteliğinde ve dini bilgilere ağırlık veren çalışmalarla ve skolastik felsefeyle meşgul olduğunu görüyoruz.

Tanzimattan sonra eğitim ve öğretim sahasında yapılan ıslahatlar neticesinde yeni açılan okullarda, medreselerden farklı bir zihniyet içerisinde eğitim ve öğretim faaliyetleri devam etmekte ve müsbet bilimlere daha çok önem verilmekteydi. Bunun sonucunda Batı kültürünün tesiri altında eskisinden farklı bir ilim ve mantık anlayışı gelişmeye başlamıştır.¹⁰⁵

Sonuç

Düşünce dünyasında canlılık, şüpheyile, okumakla, düşünmekle, öğrenmekle ve tartışmakla olur. Büyük sanat yapıtları, bilimsel aşamalar, bilimsel devrimler, yüksek düşünceler, çağları sarsan değişimler, bilim, kültür ve teknoloji, insanlığın düşünce gücünün, irade gücünün ve yeniyi arama ve yapma arzusunun sonucudur.

İnsan insanı yetiştirdiği gibi, aileyi, toplumu, milleti, devleti, medeniyeti de kurar. Milletler, devletler ve medeniyetler arasında tarih boyunca münasebetler farklı şekillerde gerçekleşmiştir. Bu bazen karşılıklı dayanışma, bilgi alışverişi, faydalı bir rekabet şeklini alırken bazen de İslam medeniyetinin yakın geçmişte yaşadığı gibi, bir var olma mücadelesine dönüşmüştür.

Her milletin varlığını devam ettirebilmesi için çağına bir şeyler katması gerekir. Çağa bir şeyler katma da her alanda üstün başarılar ve yapıtlarla olur. Ancak bu şekilde diğer milletlerin yanında ezilmeden başı dik durabilir bir millet. Kendi yarattıklarıyla, birikimleriyle, kendi kafası, duygusu, yüreğiyle ça-

ğına bir şeyler katanlar millet olarak varlıklarını devam ettirebilirler.¹⁰⁶

Fert ve millet bir anda meydana gelen varlıklar değildir. Millet ve fert, fedakârlıklardan ve çabalardan müteşekkil uzun bir mazinin neticesidir. Bu uzun mazide tekrar eden düşünceler, davranışlar, olaylar, kurucu olduğu gibi yenilikler, icat ve keşifler de kurucu etki taşırlar. Hayatın asıl gücü bu tekrar ve icattan kaynaklanır.¹⁰⁷

Tabiatı ve insanda tekrar eden şeyler olduğu gibi sürekli yenilenen şeyler de vardır. Evvela her yaratılış yeni bir şey içerir; ama bu yeninin kurulduğu sabit değişmez bir zemin de vardır. Her türlü değişimin ötesinde değişmeden kalan bir öz olduğu gibi; bu özün varlığına rağmen değişip gelişen taraf da vardır. Özcü ve olgucu felsefeleri karşılaştırdığımızda aslında her ikisinde de bu zıtlık gizli ya da açık vardır. Düalist evren anlayışı ve monist evren anlayışı burada bizim dikkatimizi çekmektedir.

İnsanları farklı şekillerde ele alabiliriz. Bazıları kendine verilmiş olanı beğenir, onunla yetinir; bazıları da onu düzeltmek, kendince daha da güzelleştirmek ister. Bu farklı zihinsel tutumu kesin olarak birbirinden ayırmayız. Her insanın gördükleriyle yetindiği zamanları olduğu gibi, gördüklerini işlemeye kalktığı günleri de olur. Kiminde hayranlık daha güçlü olurken, kiminde de düzeltme daha güçlü olur. Pek çok şeyi insanın bu düzeltme çabasına bağlayabiliriz. İnsan aklını ve iradesini kullanarak kendisine zihinsel ve fiziksel bir çevre kurar. Bu açıdan bakarsak teknik de insanın çevre dünyasını kendi yaşamına elverişli bir duruma getirmesidir; tabiatı yaptığı bir düzeltmedir.

Gerek sanatın özel alanında gerek bütün sosyal hayatta dikkate alınacak iki sınıf insan vardır. Yenilenenler ve tekrarlayanlar. Birincileri dahiler, ikincileri halk oluşturur. Halkın buradaki önemi şuradan kaynaklanır. Halk dahinin ilk defa olarak icat ettiği veya yeni bir şekle koyduğu ruh hallerini, duyguları, heyecanları fikirleri sempati yoluyla kendi hayatında tekrar eder. İnsan kitlesinde taklitçi ve yenilikçi bir zihinsel tutum vardır; ancak taklit temayülü kitlede, halkta; icat temayülü dahilerde hakimdir. Bununla beraber kitlede icat yeteneğinin bu etkisiz, üstü kapalı, gizli bir yetenek olarak var olmasının olumlu sonucu ise şudur: Yeni bir şey, orijinal bir şey halkın bu yenilik meylini tatmin ediyor, onun

hoşuna gidiyor. Yeniye rağbet heves kabilinden olan yeteneği ortaya çıkarıyor. Gerek taklit gerek onun bir şekli olan hayranlık bir sempati bir toplumsallık hadisesidir.

Gerçekten de insanlar taklit sayesinde birbirine benzererek sosyalleşir ve aralarında sempati oluşur. Bunun canlı örneğini hukuki ilişkilerde görebiliriz. Bu hukuki ilişkiler fertler arasında başlayıp aile, akrabalar, komşular, mahalle gibi daha geniş bir daireye kadar genişlemiş; daha sonra vatan fikriyle milyonlarca vatandaşa; hatta Hıristiyanlık, İslam ve bunun gibi dinî cemaat tasavvuru ile yüz milyonlarca yabancıya, nihayet insanlık tasavvuru ile bütün insanlara şamil olmuştur. İşte insanlık tarihini dolduran en önemli gelişme budur. Bu gelişme ister doğrudan, ister dolaylı olsun taklidin eseridir.¹⁰⁸

Düşünce dünyasında canlılık, şüpheyle, okumakla, düşünmekle, öğrenmekle ve tartışmakla olur. Büyük sanat yapıtları, bilimsel aşamalar, bilimsel devrimler, yüksek düşünceler, çağları sarsan değişimler, bilim, kültür ve teknoloji, insanlığın düşünce gücünün, irade gücünün ve yeniye arama ve yapma arzusunun sonucudur.

Taklidin zıddı icat ve yeniliğe gelince bu da dehanın eseridir. Deha, muhabbet, sempati, ve ictimailiğin harikulade şiddetli bir şeklidir. Deha bir sevgi kabiliyetidir. Her hakiki aşk gibi üretmeye, doğurmaya, hayatın pek çok alanında yenilikler ortaya çıkarmaya yönelir ve çalışır. Hatta bilimde bile insan hakikati, düşüncede daima ona büyük bir aşkla bağlanarak bulur. Dehada, bilim aşkı, herhangi bir konuda düşünmek için sonsuz sabır, olguları toplamak ve gözlemekteki zekâ inceliği, icad kudreti ve aklı selim öne çıkmaktadır. Deha karmaşık bir şeydir. Dehada ihtiraslı bir meyil, muhabbet, evrensel bir sempati vardır. Dehada bütün yeteneklerin, özellikle yenilikçi ve sentezci hayalgücü ile aşkın harikulade şiddetle inkişafı vardır. Dahi dediğimiz büyük şahsiyetler ve onların çevreleri karşılıklı bir tesir ve aksi tesir içindedirler.¹⁰⁹

İnsanlar nazari ve amelî akılları yanında muhayyile ile de akledilebilirleri, Faal Akıl'dan almadaki kabiliyetleri bakımından birbirinden ayrılırlar. Farabi'ye göre insanlar, tabiatları gereği elverişli oldukları bi-

lim ve sanatlara ilişkin üstünlükleri dolayısıyla tabii bir şekilde hiyerarşik seviyeler halinde birbirinden üstündür. Eşit seviyede tabiatlara sahip olanlar, daha sonra bu tabiatları iradeyle çalıştırarak geliştirme imkânını veren kültürleri bakımından birbirinden ayrılırlar. Bu eşit kültüre sahip olanlar da keşfetme yetilerinin değeri bakımından farklılaşırlar. Çünkü belli bir türde keşfetme yetisine sahip olan, bu yetiye sahip olmayanın başkanıdır. Bunun yanında kendilerini yetiştirme esnasında kazanmış oldukları yetilerin değerinin farklılığı bakımından, yönetme ve öğretmedeki kabiliyetlerinin üstünlüğü ya da düşünlüğü açısından birbirlerinden farklıdır. Üstün bir şekilde yönetme ve öğretme kuvvetine malik olan, bu türde yalnızca keşfetme yetisine sahip olanın başkanıdır.¹¹⁰

Evela her yaratılış yeni bir şey içerir; ama bu yeninin kurulduğu sabit değişmez bir zemin de vardır. Her türlü değişimin ötesinde değişmeden kalan bir öz olduğu gibi; bu özün varlığına rağmen değişip gelişen taraf da vardır. Özcü ve olgucu felsefeleri karşılaştırdığımızda aslında her ikisinde de bu zıtlık gizli ya da açık vardır.

İnsanın ruhi hayatına bakıldığında orada evrensel aydın fikirler ve otomatizmler vardır. Ruhumuzu ören fikirler ve otomatizmler birbirine zıttır. Fikirler alanında tam bir manevilik, otomatizmlerde maddilik, mekaniklik hâkimdir. Bu zıtlık durumunu birbirine bağlayarak ya da irca ederek çözme çabaları vardır. Şöyle ki David Hume gibi filozoflar fikirleri doğuranın otomatizmler olduğunu, yine çağrışımçı psikoloji, bir kısım behavioristler bu düşünceyi savunurlar. Hâlbuki bu tatmin edici bir cevap oluşturmuyor. Şöyle ki, madde veya mekanizm ruhu nasıl açıklar? Karanlık otomatizmlerden şuur nasıl çıktı?¹¹¹

Schopenhauer bunu bir çıkmaz olarak gördü ve durumunu tersine çevirdi. Ona göre otomatizmleri doğuran şuurdur. Şuur ruhî çabadır. Ruhî dinamizm, tekrarları ile maddeye yaklaştıkça otomatizm halini alır. Alışkanlık ve otomatizm, ruhun sonsuz küçüğü, maddeye en yakın halidir. Boutroux, Maine de Biran ve Bergson bu fikri geliştirdiler. Fakat bunda da güç-

lükler vardı. Madde nasıl meydana geldi? Madde ruhun kabuğu mu?¹¹²

Her iki çözümü reddeden görüşler vardır: Ne otomatizmler şuur, ne de şuur otomatizmleri açıklayabilir. Her ikisinin doğuşunun kökünü yeti kazanmada, meleke de aramalıdır. Müzik öğrenme, lisan öğrenme, zihin işlemlerini kazanma, spor veya oyun ekzersizi türlü şekillerde, fakat aynı mahiyettedir. Bunlarda tekrarın rolü dikkati detaydan bütüne çevirmektir. Fakat bu rol ikinci derecededir. Tekrar melekeyi yapmaz, hazırlar. Bazen yalnızca iki tekrar melekeyi doğurur. Bazen pek çok tekrar aynı melekeyi doğurmaz. Asıl önemli nokta dikkatin bütün üzerine çevrilmesinde, detayın otomatizme dış şuura atılmasındadır. Meleke müphem ve toplu şuurda bütüne ait aydın şuurla detaya ait otomatizmin ayrılması demektir. Zihin, irade ve duygu yetileri aynı sürece, aynı yeti kazanma kanununa bağlıdır. Zihinde dikkat, soyut fikirleri meydana çıkardıkça zihin, otomatizmleri de onunla birlikte yaratır. İrade fiili aydınlaştıkça çaba otomatikleşir. Tam irade aydın düşünceli fiille otomatizmleri ayıran fiildir. Duygu alanında meleke, müphem duygulardan evrensel hisler ve Passionları çıkarırken, aynı zamanda onların temelinde yardımcıları olan refleksleri ve iptidai eğilimleri besler.¹¹³

Akıl gücü ile diğer canlılardan ayrılan insan, sosyal bir varlık olmasından kaynaklanan diğer faaliyetleri bakımından da kendine has bireysel özellikler taşır. Bunları şöyle sıralıyabiliriz: Toplum içinde ilişkilerini düzenler, bilimsel, sanatsal ve ticari faaliyetlerde bulunur. İnsan sadece genetik mirası devralmaz. Kültürel mirası da devralır. Öncekilerin tecrübelerini geliştirir, şartlara uyum gösterir ve gerektiğinde şartları kendi lehine değiştirir. İnsan elindeki ile yetinmez çünkü o tabiatla doğal halde bulunan şeylerden daha fazlasına ihtiyaç duyar. Hayvanların ihtiyaç duydukları şeyler ise doğal halde bulunurlar. İnsanların hayatlarını devam ettirebilmeleri için tabiatla bulduklarını işlemekten geçirmeleri onlara yeni şeyler katmaları gerekir. Bilim ve sanatların yanında insan birtakım kurumlar ihdas eden varlıktır. Aile, kabile, millet, devlet, medeniyet. Sosyal hayatın devamını sağlamak için her alanı ilgilendiren hukuk, dernek, vakıf gibi tüzel kişilikler de kurulur. İnsanın dışındaki canlıların da sanatları vardır; ama bu sanatlar teknik sayılamaz ve teknoloji değildir; kıyas ve istinbatla elde edilmiş değildir, içgüdüselidir. Bu

nedenle hayvanların sanatları farklılaşmaz ve türlerine ayrılmaz. İnsanî sanatlar türsel değil kişisel zuretlerden kaynaklanır. Yine insanda gelecek fikri vardır. Gelecek duygusu, korkuya ya da ümide yol açar. İnsanın en önemli özelliklerinden birisi de gelecekte yapması ve yapmaması gerekli şeyler hakkında düşünmesi, durum değerlendirmesi yapmasıdır. Sonra insanda irade vardır, yapıp yapmaması gereken şeyleri ister yapar isterse de yapmaz.¹¹⁴ ■

dipnotlar

- 1 Karl Jaspers, *Felsefe Nedir?* Çev.: İ. Z. Eyüboğlu, Say Yay., İstanbul 1986, s. 50
- 2 Şafak Ural, *Bilim Tarihi*, Kırkambar Yay., 2. bsk. İstanbul 1998, s. 23-24
- 3 Mübahat Türker Küyel, "Bilimin Felsefeye Dayandığı Görüşünün Bir Timsali Olarak Galenos", *Türkiye 1. Felsefe Mantık Bilim Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 1991, s. 301
- 4 Salih Zeki, "Auguste Comte-Felsefe-i Müsbete", *Daruşşafaka Dergisi*, 6. Cüz, 1. Sene, Teşrinisani, 1325, s. 263
- 5 J. H. Randall, J. Buchler, *Felsefeye Giriş*, Çev.: Ahmet Arslan, İzmir 1982, s. 1-2
- 6 Randall ve Buchler, (1982), s. 4-5
- 7 Ural, (1998), s. 25-26
- 8 Ural, a.g.e., s. 67
- 9 Hüseyin Batuhan, "Tarihsel Bakımdan Felsefe ve Bilim", *Türkiye 1. Felsefe Mantık Bilim Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 1991, s. 310
- 10 Randall ve Buchler, A.g.e., s. 4
- 11 Batuhan, (1991), s. 310
- 12 Teoman Duralı, "Türk Düşünce Tarihi ve Felsefe-Bilim", *Türk Kültürü ve Felsefe Panelleri-Tebliğler*, Kayseri 1992, s. 8
- 13 Duralı, (1991), s. 9
- 14 Bkz. L. S. Stebbing, *A modern Introduction to Logic*, America 1961, p. 81; Ahmet İnam, *Edmund Husserl Felsefesinde Mantık*, Vadi Yay., Ankara, 1995, s. 64
- 15 Aristoteles, *Organon I, Kategoriler*, Çev. Hamdi R. Atademir, M.E.B. yay., İstanbul, 1989, Önsöz, s.VIII
- 16 Nusret Hızır, *Felsefe Yazıları*, 2. Bsk., İstanbul, Aralık 1981, s. 229
- 17 Aristoteles, *Kategoriler*, Atademir'in Önsözü, s.VIII
- 18 Necati Öner, *Klasik Mantık*, 6. Bsk., Ankara 1991, s. 2-3
- 19 Nusret Hızır, *Çağdaş Düşünce-Mantık Meselesi*, Yayına Haz. Efdal Emiroğlu, Fethi Baycın, th., s. 1
- 20 Hızır, a.g.e., s. 2-3
- 21 Hızır, a.g.e., s. 22-23
- 22 Jan Lukasiewicz, *Aristotle's Syllogistic*, Oxford The Clarendon Press, 1954, s. 13
- 23 Teo Grünberg, *Sembolik Mantık El Kitabı (Temel Mantık)*, 1. C., METU Press, Ankara 2000, s.1
- 24 Grünberg, (2000), s. 2
- 25 İnam, (1995), s. 68
- 26 İnam, a.g.e., s. 70
- 27 Lukasiewicz, (1954), s.12
- 28 Öner, (1991), s. 5, 14
- 29 Ernst Von Aster, *Bilgi Teorisi ve Mantık*, çev. Macit Gökberk, 2. Bsk., İstanbul, 1976; s. 5; H. Ragıp, Atademir, *Aristo'nun İlim ve Mantık Anlayışı*, Ankara 1974, s. 97
- 30 Küyel (Türker), Mübahat, *Farabi'nin Bazı Mantık Eserleri*, A.K.M.Yay., Ankara, 1990, s. 53
- 31 Aristoteles, *Organon III, I. Analitikler*, 4. Bsk., Çev.: H. Ragıp Atademir, İstanbul 1989 s. 91
- 32 Atademir, (1974), s. 78; krş. Aristoteles, *Organon IV-II. Analitikler*, çev. H. Ragıp Atademir, 3. Bsk., İstanbul, 1989, s. 6-7, *Organon III- I. Analitikler*, çev. H. Ragıp Atademir, 3. Bsk., İstanbul, 1989, s. 3-4
- 33 Ülken, *Mantık Tarihi*, İstanbul, 1942, s. 32; Atademir, (1974), s. 112
- 34 Teo Grünberg, *Sembolik Mantık El Kitabı*, 3. C., METU Press, Ankara, 2000, s. 27
- 35 Lukasiewicz, (1954), s. 4-6
- 36 Hans Reichenbach, *Lojistik*, Çev. Vehbi Eralp, İstanbul, 1939, s. 48
- 37 Bkz. Necati Öner, *Fransız Sosyoloji Okuluna Göre Mantığın Menşei Problemi*, 2. Bsk., Ankara, 1977, s. 25; Doğan Özlem, *Mantık*, İstanbul, 1991, s. 99
- 38 Arda Denkel, *Demokritos-Aristoteles*, İst., 1986, s. 2,3,87; Denkel, *Düşünceler ve Gereçekler*, İst., 1997, s. 45
- 39 Grünberg, (2000), 3. C, s. 33
- 40 Hızır, (1981), s. 197
- 41 Bkz. Lukasiewicz, (1954), s. 13
- 42 J.L. Destouches *Lojistik (1. Bahs: Formel Mantık ve Sembolleştirme)*, th, s.13
- 43 Destouches, a.g.e, s. 3
- 44 Destouches, a.g.e., s.13
- 45 Hızır, *Çağdaş Düşünce-Mantık Meselesi*, s. 12
- 46 Özlem, (1991), s. 18
- 47 Nusret Hızır, "Mantığın Formelleşmesi Üzerinde Düşünceler", *A.Ü.D.T.C.F. Dergisi C. V.*, say. 1, Ocak-Şubat, 1947, s. 65
- 48 Destouches, *Lojistik*, s. 2
- 49 İnam, (1995), s. 56-67
- 50 Hızır, (1981), s. 228-229
- 51 Bertrand Russell, "Aristotle's Logic", *The Basic Writings of Bertrand Russell* içinde, Ed. Robert E. Egner and Lester E. Denan, Britain, 1961, s. 281
- 52 Öner, (1991), s. 10
- 53 Öner, *Tanzimattan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı*, Ankara 1967, s. 85; Öner, (1991), s. 10

- ⁵⁴ Öner, (1967), s. 85
- ⁵⁵ Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 6. bsk. İstanbul 1990, s. 239
- ⁵⁶ Gökberk, Macit, *Felsefe Tarihi*, s. 240-243
- ⁵⁷ Ali Sedat, *Mizanu'l-Ukul Fi'l-Mantık ve'l-Usul*, s.7
- ⁵⁸ Reichenbach, Hans, *Lojistik*, s. 45; Carnap, Rudolf, *Eski Mantık-Yeni Mantık*, çev. Macit Şükrü, *Felsefe Yıllığı II*, İstanbul, 1935, s. 236; Nusret Hızır, *Bir Mantık Tanımı Münasebetiyle*, s. 339
- ⁵⁹ Öner, Necati, *Tanzimattan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı*, s. 85
- ⁶⁰ Gökberk, (1990), s. 254-255
- ⁶¹ Gökberk, a.g.e., s. 239
- ⁶² Öner, (1991), s. 10; Gökberk (1990), s. 240
- ⁶³ Öner (1967), s. 85
- ⁶⁴ Hilmi Ziya Ülken, "Türkiye'de Tanzimattan Sonraki Mantık Hareketleri", *Edebiyat Fakültesi Tarih Mecmuası*, Sayı:1, İstanbul Mayıs-1934, s. 44
- ⁶⁵ Ülken, (1942), s. 134
- ⁶⁶ Vehbi Eralp, *Matematik Fizik ve Kimyada Metot*, İstanbul 1947, s. 2
- ⁶⁷ Ülken, (1942), s. 134
- ⁶⁸ Gökberk, (1990), s. 254-255; Eralp (1947), s. 40
- ⁶⁹ Hızır, (1981), s. 20, 230
- ⁷⁰ Hızır, a.g.e., s. 21, 32
- ⁷¹ A.g.e., s.236
- ⁷² A.g.e., s.232
- ⁷³ Eralp, (1947), s.39
- ⁷⁴ Von Aster, (1976), s. 80
- ⁷⁵ Özlem (1991), s. 64
- ⁷⁶ Özlem, a.g.e., s. 60
- ⁷⁷ Von, Aster, a.g.e., s. 83
- ⁷⁸ Eralp, a.g.e., s.13
- ⁷⁹ A.g.e., s. 43
- ⁸⁰ Eralp, a.g.e., s.4
- ⁸¹ A.g.e., s.6-7
- ⁸² Nusret Hızır, "Bir Mantık Tanımı Münasebetiyle", *D.T.C.F.D. C.V*, sayı: 3, Mayıs-Haziran 1947 s. 339; Hızır, (1981), s.236
- ⁸³ Hızır, *Mantığın Formelleşmesi Üzerinde Düşünceler*, s. 66
- ⁸⁴ Hızır, "Bir Mantık Tanımı Münasebetiyle", s. 339; Hızır, (1981), s.236
- ⁸⁵ Ülken, (1942), s. 75
- ⁸⁶ İnam, (1995), s. 67
- ⁸⁷ İnam, a.g.e., s. 67
- ⁸⁸ Hızır, (1981), s.231
- ⁸⁹ Hızır, a.g.e., s. 232
- ⁹⁰ A.g.e., s.234
- ⁹¹ Şafak Ural, "Sembolik Mantık ve Uygulaması", *Felsefe Arşivi*, Sayı:26'dan Ayrı Basım, İstanbul, 1987, s.143
- ⁹² Ural, (1998), s. 93
- ⁹³ Salih Zeki, "Bir Mektup", *Daruşşafaka Dergisi*, 1. Sene, 9. sayı, İstanbul, Şubat 1325, s. 392
- ⁹⁴ Salih Zeki, "Skolastik", *Daruşşafaka Dergisi*, 1. sene, 10. cüz, 1326, s. 440
- ⁹⁵ Ülken, (1942), s. 82
- ⁹⁶ Porphyrios, *İsagoji*, Çev: Hamdi Ragıp Atademir, Konya, 1948, s. 15
- ⁹⁷ Abdülkuddüs Bingöl, "Osmanlı Dünyasında Mantık Bilimi ve Eğitimi", *Felsefe Dünyası*, sayı: 29, Temmuz 1999/1, s. 12
- ⁹⁸ Necati Öner, "Türkiye'de yeni Mantık Cereyanlarının İlk Habercisi: Ali Sedat", *A.Ü. İlahiyat Fak. Dergisi*, C. VI, sayı: I-V, Ankara 1959, s. 61
- ⁹⁹ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 2. bsk. İstanbul 1979, s. 46
- ¹⁰⁰ Ülken, (1979), s. 41
- ¹⁰¹ Murtaza Korlaelçi, *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*, İnsan yay., İstanbul 1986, s. 185
- ¹⁰² Ülken, (1934), s. 37
- ¹⁰³ Atademir, Önsoz, *İsagoji*, içinde, s. 11
- ¹⁰⁴ Ülken, (1979), s. 68; Ülken, "Tanzimattan Sonra Fikir Hareketleri", *Tanzimat* (kitabı içinde), Maarif Vekaleti, İstanbul 1940, s. 13
- ¹⁰⁵ Öner, (1967), s. 49-50
- ¹⁰⁶ Cevdet Yalçın, *Çağdaş Düşünce Yazıları Antolojisi*, Ankara 1999, s. 173
- ¹⁰⁷ Mehmet İzzet (1891-1930) ve Ulusalçı Sosyal Felsefesi, Hazırlayan: Mahmut Coşkun Değirmencioğlu, T.C. K. B. Yay., Ankara 2002, s. 665
- ¹⁰⁸ Değirmencioğlu, (2002), s. 677
- ¹⁰⁹ Değirmencioğlu, a. g.e., s. 681-682
- ¹¹⁰ A.g.e., s. 127
- ¹¹¹ Hilmi Ziya Ülken, *Varlık ve Oluş*, A.Ü. İlah. Fak. Yay., Ankara 1968, s.11
- ¹¹² Ülken, (1968), s. 11
- ¹¹³ Ülken, (1968), s. 11
- ¹¹⁴ Ali Durusoy, *İbn Sina Felsefesinde İnsan ve Alemdeki Yeri*", M.Ü. İlah. Fak yay., İstanbul 1993, s. 51-52